

І. М. Луцький
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри церковно-канонічних
і державно-правових дисциплін
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

УДК 340.12

ХРИСТИЯНСЬКІ ОСНОВИ КОЗАЦЬКОГО ПРАВА

Розглядаються християнські основи та проблеми впливу християнських цінностей на формування і розвиток козацької держави і права. Обґрунтовується думка, що захист православної віри та церкви, а в цілому і християнства — одне з найголовніших завдань для українського козацтва.

Ключові слова: християнська мораль, козацьке право, Запорізька Січ, козацька держава, православна церква.

Значення конфесійного фактора в житті людини середньовічного суспільства важко переоцінити. Він становив домінуючу морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи. Питання християнських основ, а в цілому і моральних засад тогочасного суспільства, перебувало в досить напруженому стані. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло з розвитком реформаційного руху. Запеклу протидію останньому чинила католицька реакція, у цьому процесі оплотом Ватикану в центрально-східно-європейському регіоні стала Річ Посполита, до складу якої входили й українські землі мова йде зокрема про Галичину, Західну Волинь та Поділля.

Польська шляхта вважала православ'я нижчою релігією і перешкождала побудові храмів, культових відправ людям грецького обряду. Зрештою, рішення Берестейського собору 1596 р. поклало початок занепаду православної церковної єпархії. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення.

Питанню християнських основ козацького права приділено достатньо уваги у працях В. Б. Антоновича, О. І. Гриніва, В. М. Іванова, І. М. Каманіна, О. М. Лазаревський, Д. С. Наливайка, Я. П. Новицького, Д. І. Яворницького, В. І. Сергійчика, Ю. Ю. Свідерського, В. О. Щербак.

Метою статті є охарактеризувати християнські основи козацького права, а також їхній істотний вплив на формування тогочасного християнсько-козацького суспільства.

Берестейська унія викликала гостру опозиційну реакцію, про що свідчили виступи православних на сеймах, твори письменників-полемістів, що набули чіткої антикатолицької спрямованості. Помітно активізувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку для властей становила нова суспільна сила — козацтво. Навіть походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з “неприятелем святого Христа”. Загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні наприкінці XVI ст. зумовило втручання козацтва у їх розв'язання [2, с. 36].

Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки в основі світобачення козаків, а є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будови козацької держави. Глибока релігійність, ревний захист православної віри — характерні ознаки духовного життя Запоріжжя. Достатньо сказати, що вступ до запорізького товариства починався з питання: “У Бога віруєш?” [5, с. 34]. Саме православ'я значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорізьке козацтво. Адже в православній системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому

індивідуалізму, матеріальні інтереси відсуваються на другий план.

Одним із найголовніших завдань для українського козацтва було захищати християнську віру та церкву. Недаремно відомі вчені, дослідники козацтва Аполлон Скальковський та Дмитро Яворницький, представляли козацтво у своїх наукових працях як лицарів і протекторів православної віри та церкви. Християнська релігія була пануючою формою ідеології в Запорозькій Січі. Відомо, що на території Січі існувала церква Богородиці (Діви Марії) Покрови, на гроші запорожців також були споруджені Трахтемирівський, Межигірський монастирі, де козаки заліковували свої рани і хвороби та доживали віку. Крім того, православні церкви та монастирі засновувалися на всій території Запоріжжя, у його паланках. Релігійні діячі листувалися з козацькою старшиною, щоб отримати дозвіл на збирання коштів для церкви, ремонт храмів у “вольностях запорозьких”. У свою чергу, старшина, виконуючи прохання духовенства, просив посприяти у виготовленні Євангелій, святих ікон, призначити настоятеля в церкву, яка була збудована на його кошти.

Складним є співвідношення християнської віри і войовничості козаків. Але в Євангелії від Матвія сказано: “Хто своє життя зберегає, той його погубить, а хто погубить своє життя заради мене, той його збереже” [1, с. 35]. Святе Письмо дає людині право на оборону. Козаки виникають не як агресивна, а як оборонна сила. Не можна не відмітити роль та значення священиків у козацькому війську. Основним їхнім завданням було обслуговувати своїх парафіян — козаків. Були і похідні козацькі священики, які відправлялися у морські походи. Але сам священик не мав права воювати. Були такі ситуації, коли вороги вривалися під час богослужіння, але священик не міг захиститися, бо він священнодіяв.

Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького Низового понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння та різні молебні. Характерно, що при читанні Євангелія усі козаки випростовувалися і до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворога. Кожен козак, вмираючи, заповідав церкві ікону, медаль, злиток золота чи срібла.

Вище духовенство (митрополит, єпископи) обиралися на козацьких радах, священики — на сільських сходах, їх обрання затверджував гетьман. Таким чином, церква входила до системи військово-адміністративної організації, а влада гетьмана певною мірою поширювалася на церкву, її духовенство. Проте це не знижувало ролі церкви в суспільно-політичному житті Запорізької Січі. Найважливіші акти гетьмана та інших посадових осіб освячувалися церквою, підтверджувалися церковними записами.

Належність до православної християнської конфесії була найголовнішою умовою прийняття до братства козаків-запорозьців. Якщо вступаючий виявлявся нехристиянином (іновірцем), запорізька громада вимагала хрещення чи навернення його до православної віри.

Запорозьці глибоко вшановували багатьох християнських святих: Діву Марію Покрову, святих Михайла і Георгія. Пресвята Богородиця Діва Марія була покровителькою Низового війська, і скрізь, де існувала Січ, зводився храм в ім'я Покрови Пресвятої.

Д. Яворницький впорядкував свідчення про ікону Покрови Богородиці, котра зберігалася у м. Нікополі. На ній зображені Матір Божа, Микола Чудотворець і Михайл Архистратиг, а нижче від них були намальовані у повному озброєнні запорожці. Від козака, зображеного на передньому плані з правого боку, йде напис, витягнутий у вигляді вузької стрічки майже до самого вуха Богородиці: “Молимося, покрий нас чесним Твоїм покровом, порятуй від всякого зла”. А вище цього напису зроблено інший: “Порятую і покрию, люди мої” [10, с. 25]. За легендою, на іконі увічнено останнього коштового Петра Калнишевського з товариством, який молиться, щоб відвернути біду, що загрожує Січі з боку Москви.

У своїх молитвах козаки просили у Діви Марії Покрови заступництва і покровительства. У селищі Опанасівці (Нижня Наддніпрянина) до 1917 р. зберігався іконостас у старій церкві. Посеред іконостаса, вище царських воріт, розташовувався

образ Господа Бога, а його престол оберігали праворуч архангел Гавриїл, а ліворуч — архистратиг Михаїл [10, с. 26]. Обидва ці керівники небесних сил були зображені у вигляді запорожців: Михаїл навіть у смушковій шапці і з мечем. Імовірно, на цьому іконостасі запорожці усвідомлюють себе всесвітніми “лицарями”, яким випала велика честь оберігати престол Бога.

В умовах постійного стресового стану, ризику власним життям, релігія та церква були для козацтва пристанищем спокою, де можна було врівноважити та заспокоїти вируюче козацьке життя. Таким чином, між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер, і тому Запорізьку Січ цілком обгрунтовано можна назвати “християнською козацькою республікою”.

Козацька форма державності мала свої особливості — вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість. Прагнення захистити православну віру було однією з найголовніших причин національно-визвольної війни середини XVII ст. Її релігійний фактор відзначали також тогочасні іноземні спостерігачі. Якщо на початку війни він стояв після закликів “боротьби за вольності”, то із часом ситуація змінилась. У листі до короля Яна-Казимира з-під Замостя (листопад 1648 р.) Богдан Хмельницький ставив вимогу ліквідації унії, “щоб грецька віра залишалася недоторканною, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було” [7, с. 48]. Ця вимога була розвинута під час переговорів королівських комісарів з гетьманом у Переяславі (лютий 1649 р.). Їх результатом стало послання Війська Запорозького, у якому декларувалося: “Неволя, гірше турецької, якої зазнає наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії, що була скасована”. Також відомо, що Б. Хмельницький, перед генеральною битвою під Берестечком закликав людей: “За віру, молодці, за віру!”.

Запорізька Січ не лише обороняла власні кордони, але й стала захисником інтересів християнського світу від прагнень мусульманського. Роль, безперечно, відповідальна, важлива й почесна. І залежно від того, наскільки успішно вона виконувалася, ширилася козацька слава українськими, російськими землями, у східному світі, у країнах Західної Європи.

В українській історіографії нема єдиної оцінки українсько-московського договору 1654 р. Але те, що російський цар узяв Військо Запорозьке під свою опіку “в ім'я спасіння віри православної”, є свідченням того, що Б. Хмельницький прагнув пов'язати свою державу з християнським союзником, а не з мусульманським [3, с. 111].

Ряд дослідників козащини вважали, що козаки діяли залежно від: ситуації, коли йшла турецька навала, то союзником була Річ Посполита, Московська держава та інші християнські країни. А коли почалась національно-визвольна війна проти Речі Посполитої, то вчорашні вороги, такі, як кримські татари, ставали союзниками [4, с. 16].

Козаччина залишила після себе добру славу завдяки вмінню успішно господарювати, по-батьківськи дбати про підрастаюче покоління, шанобливо ставитися до старості, захищати вдів та сиріт, берегти і збагачувати перлини житейської мудрості, народні знання і світоглядні уявлення. Усе це знайшло відбиток в козацькому праві, яке було неписаним законом, а стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом. Козацьке право фіксувало ті відносини, що склались на Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію, зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань. В умовах війни норми козацького права поширювалися на всю звільнену територію України. Вони стосувалися усіх верств населення, проникали у всі сфери життя.

Особливою категорією норм звичаєвого права було церковне право, яке склалося в середовищі української православної церкви і регулювало правила поведінки, що не мали законодавчого затвердження в офіційних збірниках. Ці норми були обов'язковими як для церковнослужителів, так і для парафіян. Вони регулювали поведінку в церкві під час богослужіння, а також деякі питання шлюбно-сімейних відносин.

Судова система на Запоріжжі базувалася на принципах демократичності, безпосередності, змагальності, колегіальності, що служили запорукою дотримання в суді особистих прав козаків.

Звичаєве право Запорозької Січі мало в своєму арсеналі інститут помилування та пом'якшення покарань.

Палітра злочинів і покарань у Запорізькій Січі була надзвичайно широкою та різноманітною. Звичаєве кримінальне право виділяло злочини проти життя, здоров'я, військові злочини (дезертирство, програв бою, ухилення від зайняття посади, на яку козака обрало товариство, пияцтво під час походу), майнові та статеві злочини [4, с. 13].

Із-поміж норм цивільного козацького права важливе місце належало тим, які регулювали право власності на землю. Звичаєве право запорожців установлювало порядок володіння й користування землею та іншим нерухомим майном.

На території "запорозьких вольностей" земля за правом займанщини належала винятково козацькому товариству, тобто вважалася спільною власністю Війська Запорозького та була в повному розпорядженні козацького Коша [8, с. 15].

Привертає увагу така особливість запорозького судочинства: тілесно карали переважно за майнові, економічні провини, а на смерть — за злочини проти особистості. У козаків був звичай — не страчувати злочинців у Великий піст та перед християнськими святами.

Покарання у Запорізькій Січі мало на меті підтримання військової дисципліни в козацькому середовищі.

Уся процедура, від розслідування злочину до винесення вироку, зокрема й вибір покарання, у Запорізькій Січі базувалася винятково на звичаєвому праві.

Причиною відсутності писаних норм права було те, що історія запорозьких козаків мала незначний історичний період, упродовж якого вони не встигли систематизувати звичаєве право й оформити у письмовій формі, крім того, життя козаків проходило у походах і війнах, що не сприяло розробленню нормативно-правових актів, також запорожці не бажали ймовірного обмеження наявних прав і привілеїв писаними законами.

Таким чином, в умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні гарантом збереження давніх традицій, передусім християнської віри, виступило козацтво. В свою чергу, саме християнські основи сприяли об'єднанню та згуртованості козацтва. Завдяки запорожцям вдалося відновити православну церковну єпархію і домогтися її офіційного визнання урядом Речі Посполитої, успішно протидіяти поширенню католицизму. При тому, що церква входила до системи військово-адміністративної організації Запорізької Січі і влада гетьмана поширювалася на церкву та її духовенство, найважливіші акти гетьмана та інших посадових осіб освячувалися церквою, підтверджувалися церковними записами.

Слід відзначити, що християнські основи сприяли всім тим процесам, які в своїй послідовності відіграли важливу роль у формуванні свідомості козацтва, що засвідчує існування глибокого зв'язку між ними та православ'ям. В християнській системі цінностей, яка була притаманна запоріжцям глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, а матеріальні інтереси відсуваються на другий план, що знайшло відповідно своє відображення й в основах козацького права.

Список використаних джерел

1. Антонович, В. Б. Про козацькі часи на Україні [Текст] / В. Б. Антонович. — К. : Дніпро, 1991. — 238 с.
2. Гринів, О. І. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми [Текст] / О. І. Гринів. — Львів : Місіонер, 1995. — 224 с.
3. Іванов, В. М. Історія держави і права України [Текст] / В. М. Іванов. — К. : Атіка, 2003. — 416 с.
4. Історія держави і права України [Текст] : [підруч.] : в 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К. : Ін Юре, 2000. — Т. 1. — 648 с.
5. Корчмарик, Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України [Текст] / Б. Корчмарик. — Львів, 1993. — 164 с.

6. *Наливайко, Д. С.* Козацька християнська республіка [Текст] / Запорізька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко. — К. : Дніпро, 1992. — 495 с.
7. *Новицький, Я. П.* Народна пам'ять про козацтво [Текст] / Я. П. Новицький, А. Л. Сокульський, В. І. Шевченко. — Запоріжжя : Інтербук, Запорізький центр, 1991. — 160 с.
8. *Свідерський, Ю. Ю.* Давня і середньовічна історія України [Текст] / Ю. Ю. Свідерський, В. М. Окаринський. — Ч. 1. Тернопіль : Астон, 2007. — Ч. 1. — 368 с.
9. *Сергійчук, В. І.* Переяславська рада — трагедія України і програш Європи [Текст] / В. І. Сергійчук. — К. : Діокор, 2003. — 136 с.
10. *Яворницький, Д. І.* Історія запорізьких козаків [Текст] : [в 3 т.] / Д. І. Яворницький. — Львів : Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою церковно-канонічних та державно-правових дисциплін
Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького
(протокол № 4 від 29 листопада 2010 року)*

Надійшла до редакції 12.12.2010

Луцкий И. М. Христианские основы казачьего права

Рассматриваются христианские основы и проблемы влияния христианских ценностей на формирование и развитие казачьего государства и права. Обосновывается мысль, что защита православной веры и церкви, а в целом и христианства — одна из главнейших задач для украинского казачества.

Ключевые слова: христианская мораль, казачье право, Запорожская Сечь, казачье государство, православная церковь.

Lutskyi, I. M. Christian Right Base of the Cossack

The given clause examines problems of influence of the Christian values on formation and development of the Cossack state and law. The author substantiates the idea that protection of the Orthodox faith and church was one of the main tasks for Ukrainian Cossacks.

Key words: Christian moral, Cossack law, Zaporizhian Sich, Cossack state, Orthodox Church.

